

УДК 821.162.1:Гомбрович

Катерина Хожевскі
ORCID 0000-0003-4446-0343

ІСТОРІЯ НЕСКІНЧЕННОГО ДОЗРІВАННЯ – ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНИ У ТВОРАХ ВІТОЛЬДА ГОМБРОВИЧА

Анотація. У статті розглянуто концепт дитинності та прояви ознак дитячої психології у творах Вітольда Гомбровича. Цей концепт ключовий для усієї філософської системи письменника, оскільки переважна більшість його творів, написаних у період як до, так і після виїзду до Аргентини, заснована на морально-етичній колізії дозрівання й участі дитини і дорослих у цьому процесі – в цьому ряду стоять твори «Фердидурке», «Щоденник часів дозрівання», «Шлюб», «Космос», «Порнографія», «Транс-Атлантик». Феномен нескінченного дозрівання нерозривно пов'язаний із Гомбровичевою концепцією форми як особотворчого чинника, однак при цьому здитиннювання має більшу онтологічну силу, ніж прийняте в суспільстві нав'язування соціальних ролей і масок. Аналіз прозових і драматичних творів Гомбровича уможливорює кристалізацію проявів очевидних ознак дитячої та підліткової психології, втілених у поведінці протагоністів. І факт того, що більшість героїв Гомбровича є символічним утіленням особистості самого автора, лише підтверджує ці спостереження: стан перманентної дитинності й тягар впливу родини – це автобіографічні складники, взяті з особистого життя автора і його відносин із родиною, зокрема матір'ю. Гомбрович неодноразово писав про це у щоденнику, піддаючи аналізу свій статус у родині та впливи матері на формування його особистості.

Ключові слова: Вітольд Гомбрович, дитяча психологія, польська література ХХ століття, антропологія, дитинність.

Інформація про автора: Хожевскі Катерина Анатоліївна, магістр, аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Електронна адреса: kateryna.chorzewski@gmail.com

Kateryna Chorzewski

**A STORY OF ETERNAL IMMATURITY – CHILD
PSYCHOLOGY IN WITOLD GOMBROWICZ’S WORKS**

Abstract. *The article considers the concept of childishness and the signs of child psychology in the works of Witold Gombrowicz. This concept is a key to the whole philosophical system of the writer, as the vast majority of his works written before and after leaving for Argentina, based on the moral and ethical conflict of maturation and participation of children and adults in this process – in this series are works “Ferdynand”, “Diary of maturation”, “Marriage”, “Space”, “Pornography”, “Trans-Atlantic”. The phenomenon of infinite maturation is inextricably linked with Gombrowicz’s conception of Form as a personality-creating factor, but at the same time childishness has a greater ontological force than the imposition of social roles and masks. The analysis of Gombrowicz’s prose and dramatic works makes it possible to crystallize the manifestations of obvious signs of child and adolescent psychology embodied in the behavior of the protagonists. And the fact that most of Gombrowicz’s characters are a symbolic embodiment of the author’s personality only confirms these observations: the state of permanent childhood and the burden of family influence are autobiographical components taken from the author’s personal life and his relationship with his family, especially his mother. Gombrowicz repeatedly wrote about this in his diary, analyzing his status in the family and his mother’s influence on the formation of his personality.*

Key words: Witold Gombrowicz, child psychology, Polish literature of the 20th century, anthropology, childishness.

Information about author: Chorzewski Kateryna, master, PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: kateryna.chorzewski@gmail.com

Kateryna Chorzewski

**HISTORIA NIESKOŃCZONEGO DOJRZEWANIA –
PSYCHOLOGIA DZIECKA W UTWORACH WITOLDA
GOMBROWICZA**

Abstrakt. *W artykule rozpatrzono pojęcie dzieciństwa oraz przejawy psychologii dziecięcej w utworach Witolda Gombrowicza. Koncepcja ta jest*

kluczowa dla całego systemu filozoficznego pisarza, gdyż zdecydowana większość jego dzieł pisanych przed i po wyjeździe do Argentyny, oparta jest na moralnym i etycznym konflikcie dojrzewania i udziału w tym procesie dzieci i dorosłych – w tym szeregu są takie utwory, jak “Ferdynand”, “Pamiętnik z okresu dojrzewania”, “Ślub”, “Kosmos”, “Pornografia”, „Trans-Atlantyk”. Fenomen nieskończonego dojrzewania jest nierozdzielnie związany z Gombrowiczowską koncepcją Formy jako czynnika osobowościotwórczego, jednak dziecinność ma większą siłę ontologiczną niż narzucanie ról i masek społecznych. Analiza prozy i dzieł dramatycznych Gombrowicz pozwala na krystalizację oczywistych przejawów psychologii dziecięcej i młodzieżowej, zawartych w zachowaniu bohaterów. A fakt, że większość postaci Gombrowicza jest symbolicznym ucieleśnieniem osobowości autora, tylko potwierdza te spostrzeżenia: stan trwałego dzieciństwa i ciężar wpływu rodziny to elementy autobiograficzne zaczerpnięte z życia osobistego autora i jego relacji z rodziną, zwłaszcza z matką. Gombrowicz wielokrotnie pisał o tym w dzienniku, analizując swój status w rodzinie i wpływ matki na kształtowanie jego osobowości.

Słowa kluczowe: Witold Gombrowicz, psychologia dziecięca, literatura polska XX wieku, antropologia, dziecinność.

Nota o autorze: Chorzewski Kateryna, magister, doktorantka, Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie.

E-mail: kateryna.chorzewski@gmail.com

Гомбровичева концепція дозрівання і дитинності – це кістяк усієї авторської філософії цього культового польського письменника. На її основі автор побудував усе складне багаторівневе філософське вчення про Форму, з якого починаються і яким завершуються всі студії над Гомбровичевою світоглядною системою. Дане дослідження покликане проілюструвати генезу універсального у творчості, зокрема у прозі митця концепту дитинності й оприявлення ознак дитячої психології у прозовому доробку Гомбровича.

Дана тема була побіжно або цілеспрямовано розглянута у різнопланових студіях польських літературознавців – таких, як Контанти Єленський, Артур Сандауер, Анджей Завадський, Лех Новак і, звісно, найвідоміший гомбровичезнавець Єжи Яжембський.

Переламний у своїй творчій біографії момент – публікацію роману «Фердидурке» в 1937 році – Гомборович супроводив зізнанням, записаний у щоденнику: «Не приховуючи своєї незрілості, але зізнаючися в ній; і цим зізнанням пориваючи з нею (...). Треба було просто поставити все догори дригом, починаючи із самих поляків». Однак чи дійсно авторові вдалося порвати із дитинністю й незрілістю – питання дискусійне, оскільки для Гомбровича незрілість – філософське поняття, на якому він згодом вибудує власну теорію екзистенції в світі, де панує неодмінна й непозбувна Форма. Для Гомбровича реальність сприяє вивищенню форми над її творцем, драми над її актором – себто ще відчутніше здитиннює індивіда. В нотатках письменника читаємо: «...*Фердидурке* це книжка і про незрілість... Людина не може виразити себе не лише тому, що інші стримують її – вона не може себе виразити передусім тому, що тільки усталене, зріле можна виразити, а решта, тобто вся наша незрілість – це мовчання. Тому форма завжди компрометуватиме нас – ми принижені формою. І нескладно побачити, як увесь наш культурний доробок, створений завдяки цьому приховуванню незрілості, створений людьми, що тяглися до якогось рівня, що тільки ззовні відрізнялись якоюсь мудрістю, вагомістю, глибиною, відповідальністю (замовчуючи зворотній бік медалі, не маючи можливості її показати) – як всі ці наші мистецтва, філософії, моральності компрометують нас, переростають нас, і, більш зрілі, ніж ми, вкидають нас у якусь вторинну дитинність». Ключовим в даному випадку є концепт мовчання – а саме мовчазної згоди як способу сприйняття конфліктної ситуації, яка вимагає ініціативи та безпосереднього втручання.

Перетворення Гомбровича-героя у романі «Фердидурке» – коли він «став маленький, нога стала ніжною, рука – ручкою, особа – особкою, істота – істоткою, справа – справкою, тіло – тільцем» – і подальше його функціонування у різноманітних іпостасях за своєю суттю є явищем, оберненим до типової дитячої сюжетно-рольової гри: у класичному її варіанті дитина вдає дорослого, а Гомбрович-дорослий натомість вдає дитину.

Як у «Фердидурке», так і в «Порнографії» та «Космосі» поведінка головних героїв носить у собі ознаки адаптивних проблем, що їх переживають діти на межі дошкільного і шкільного віку – це, зокрема, стани тривожності, депресії, фрустрації, недостатня впевненість у собі, невротичні прояви. Однак найбільш знаменними проявами дитячої психології в Гомбровича є ознаки класичної кризи підліткового віку – за Виготським, стану, в якому перебуває індивід внаслідок неузгодженості процесів загальноорганічного розвитку, статевого дозрівання та формування як соціальна одиниця.

Основоположним чинником, що формує будь-яку дитячу або дитинну свідомість, є найближче оточення індивіда – себто родина. У випадку Гомбровича вплив цієї формації на усталення його світогляду безсумнівний – про це говорив і сам письменник у численних щоденникових нотатках та особистому листуванні, і дослідники його доробку. Гомбрович критикує «добре товариство, що якого належить його родина: сам він приписує їй такі негативні риси, як пуста моральність, схильність до творення ілюзій, надмірна увага до дотримання етикету та збереження «традиційних цінностей». Конформістське оточення, в якому дозрівав і зрештою не дозрів остаточно Гомбрович, було для юного Вітольда і обтяжливе, і водночас становило об'єкт міцної емоційної прив'язаності. Творчість – цей своєрідний ритуал ініціації, переходу зі статусу дитини в статус дорослого, мала вивести Гомбровича не лише у вимір літератури, а у вимір справжнього життя, необмеженого строгими рамками провінційної моральності й соціальної поведінки, початок пригоди у хаотичному екзистенційному вирі. Цей обряд переходу з дитинства до дорослості не завершиться ніколи, оскільки фінал його постійно віддалятиметься – зокрема, через всевладність і всеосяжність *Форми*.

Амбівалентне ставлення письменника до власної суголосне із його сприйняттям Батьківщини: родина, як і польськість – це форма, із якою змагається як автор (у вимірі реальному), і його герої (у вимірі літературного твору). Прагнення викрити й зруй-

нувати конвенційну форму, підкреслити власну суб'єктивність, вирізнитися, відкинути чинники, що обмежують особисту свободу корелює із ключовим явищем підліткової психології – новотворенням самосвідомості як фактора, що формує особистість. Саме таке загострене почуття власної гідності, прагнення до рівноправних стосунків без обмежень самостійності є типовими ознаками поведінкової моделі підлітка. Для Гомбровича родина, як і народ, це вид «колективного насильства» над індивідом, яке лежить в основі специфічної й патологічної культурної формації, в межах якої індивід має вибір – повністю злитися з нею і втратити відчуття особистості, або свідомо відкинути її, зберігаючи свободу волі і водночас наражаючись на відчуття окремішності й відторгнення.

Для Гомбровича цей вибір був непростий, оскільки у своєму приватному житті він так ніколи і не розірвав зв'язку з родиною, а попри все утримував контакти із близькими, вів із ними регулярну переписку і надавав фінансову допомогу. Відвертий бунт проти конформістської родини, виражений на сторінках творів, мав у собі більше містифікації і мистецького камуфляжу, ніж реальних біографічних підстав.

Літературний фарс і постмодерністська гра з читачем – типові для прози Гомбровича прийоми, за допомогою яких автор створив характерну для його мистецького світу атмосферу протиставлення, однак у спогадах і нотатках він неодноразово дефініює себе як «маминоного синка». І лише поза домом, далеко від матері, що опікувалася ним і «здитиннювала» його, він перетворювався на незалежну людину – в межах дії її матриархального впливу мусив натомість вдаватися до стратегій конспірації і приховування іншого боку своєї особистості, маскування. «Я ріс. Трьома окремими шляхами, що ніяк між собою не поєднувались. Тобто спочатку я, як хлопець «з хорошого дому», [...] трохи мамин синок [...] . Потім я – як атеїст і інтелектуал, я, який легко фліртував з мистецтвом [...] Потім я, аномальний, викривлений, хворий ренегат [...]», – пише Гомбрович у щоденнику. А в одному з листів до свого брата Януша Вітольд писав: «Що мене зараз дивує, так це

моя безпорадність і недоладність на родинному ґрунті, особливо у останні роки – тоді я жив подвійним існуванням, постійно маючись у середовищі родини, і не вмів проявити себе у своїй сутності, своїй реальності. Смішно подумати, що коли бідний Бруно Шульц відвідував мене на Служевській, ми були удвох, вже тоді автори книжок, що мали роз'їхатися Європою, ще й винятково сміливі, як на ті часи – але у сімейному середовищі були затюкані (каже він), зовсім як ці видатні наукові чи політичні діячі, що їх дружини тримають на короткому повідку».

Письменник визнавав, мати у його житті була «найсильнішим чинником формування психіки» і водночас цілком усвідомлював те, що саме завдяки її авторитарному впливові він зміг виробити у собі «чутливість до форми» – таким чином, вся творчість Гомбровича опосередковано виникла «з вини» матері і завдяки ній.

Гомбрович описує свою матір з виразним критицизмом, стриманістю і відсутністю емоцій, лише перераховуючи її риси: «жива, чутлива, обдарована живою уявою, лінива, безпорадна, нервова (дуже), має багато фобій, ілюзій». Позитивні риси, що складають її портрет, урівноважуються негативними. Ця надзвичайно лаконічна характеристика завершується коротким, але багатозначним твердженням: «я митець по матері». Однак уже на наступних сторінках Гомбрович демонстративно підкреслює, наскільки сильно він відрізняється від неї: наводить спогади про суперечки, які з нею вів; методом у них було заперечення всього, що говорить мати, основною метою – виявлення абсурдності її мислення. «Спорт втягування моєї матері в абсурдні дискусії був одним із моїх перших мистецьких (і діалектичних) таїнств. Без найменшого жалю, без любові, з холодною іронією я вів свою гру з нею протягом довгих років. Вона ж мене дуже любила. Від неї і мій культ дійсності. Я вважаю себе переконаним реалістом». Звісно, ідентифікація себе як «переконаного реаліста» – це чергове загравання з читачем, на інтеракцію з яким Гомбрович розраховував навіть пишучи інтимні замітки.

Мати часто фігурує на сторінках Гомбровичевих нотаток – найчастіше як об'єкт відвертих закидів, рідше як носій цнот:

«Вона була першою химерою, в яку я поцілив».

«Моя мати була продуктом умов, які [...] визначали її буття».

«Це мати внесла у наш дім той глибокий формальний конфлікт, на якому я виріс. Я не звинувачую її в цьому, бо в неї була благородна натура і найкращі наміри, і вони була надзвичайно до нас прив'язана... фантастична, безпорадна, нездатна до систематичної роботи, вона звикла до всіляких зручностей, що їх приносять гроші. Хай там як, але я не закидаю матері те, що вона була така, як була».

«Я був абсолютно нездатний на любов. Любов у мене забрали назавжди і дуже рано, чи то тому, що я не вмів знайти їй форму, відповідне вираження, чи то не мав її у собі. Її не було чи я душив її в собі? А може це мати її в мені вбила?». Як наслідок – суха сентенція: «важливі не почуття, а те, що ти про них думаєш», емоційний опортунізм і домінування інтелектуальної складової над чуттєвим складником.

Зрештою біографічне підґрунтя сформувало й специфіку творення літературного світу: часто в романах Гомбровича протагоніст спостерігає з тим, як жертвами родинного середовища, окрім нього, стають і інші члени родини, погоджуючись на приписані їм соціальні ролі і приймаючи деформацію їхньої особистості – вони, як і він, позбавлені спонтанності, приречені на неавтентичність. Об'єктами спостереження у Гомбровичевій лабораторії форми є лише родини, що складаються з двох поколінь і найбільше чотирьох членів, однак найчастіше це трикомпонентні структури. Письменник відмовився від багатодітних родин і родин з кількох поколінь, тому що вважав, що двох людей і їхніх взаємин достатньо для ілюстрації міжлюдської драми.

Герой Гомбровича відчуває дуже сильний зв'язок із батьками, що знищують його суб'єктивність, не може звільнитись від власної родини і не бажає входити в системи чужих родин. Така перспектива дає можливість зміни ролей: з пасивного учасника «земної драми», що підпадає під впливи оточення, він перетворюється на викривача й критика родинної Форми. Алюзії до реальної картини

родинного життя Гомбровичів, постійне повернення до замкнених родинних циклів, зображення дітей як жертв і бунтівників, артикулювання психологічних наслідків перебування героя у патологічних емоційних зв'язках лише додатково експонують проблему самого автора – проблему залежності від родини.

Єжи Яжембський натомість вважає, що Гомбровичів бунт проти родини як сталої системи соціального існування є виявом прагнення побудови нового порядку, протилежного до усталених авторитетів: герої Гомбровича зазвичай не лише посварені з родиною, а й не мають відчуття самоідентичності, маскуються, щоб приховати свою справжню сутність, називають себе «маминими синками», і водночас неухильно виявляють спротив і бажання уникнути домінації родини.

Показовим у виявленні психології дитини та підлітка в Гомбровичевій філософії життя є самосприйняття – власної особистості й зокрема тілесності. Головний наратор «Фердидурке» описує свого двійника: «Його вади й недоліки виходили на світ божий, а він стояв, скулившись, немов нічна примара, що її застало денне світло, немов щур, зловлений посеред кімнати. І деталі увиразнювалися все більше, все страшніше, звідусіль у нього стирчали частини тіла, і частини ці були чітко окреслені, конкретизовані... аж до ганебної виразності... аж до межі ганьби... Я бачив палець, нігті, ніс, око, стегно і стопу, і все це вилізло нагору». Гострий самокритицизм, завищені вимоги до власного я, та, зокрема конфлікт із власною тілесністю є неодмінними симптомами кризи підліткового віку, як зазначають дослідниці дитячої психології Маргарет Мід та Рут Бенедикт.

Викривлена, деформована, патологічно підкреслена тілесність, своєю чергою, стала для Гомбровича інструментарієм до створення ще однієї з авторських символічних систем – «дупці», «пиці», «литки» та інших частин тіла як метафори моделей соціальної поведінки. І «дупця», себто дитинність, здитинення має в Гомбровича найбільше онтологічної сили: вона значно потужніша від «пиці», себто Форми, яку нам нав'язує оточення.

Протагоністи Гомбровичевих романів намагаються скинути з себе маску «маминоного синочка», визволитися від впливу минулого, розірвати замкнене коло здитиннювання, вони відчують потребу автоманіфестації, звільнення з-під психологічного впливу родини, і водночас усвідомлюють свою в ній цілковиту «зануреність». Герої називають себе іменами, які їм дали батьки, носять родові прізвища, а ключові риси їхніх характерів та зовнішності – успадковані від пращурів. на фундаменті власних драм із дитинства, дуже рано усвідомлених і підданих аналізу проблем, пов'язаних із суб'єктністю, відсутністю почуття власної самоідентичності Гомбрович побудував повноцінну антропологічну концепцію, заснову на поняттях «міжлюдського», «Форми», «пиці» й «дупці» – всі універсальні явища у творах письменника були так чи інакше інтерпретовані крізь призму власних обсервацій та психічного досвіду.

Межовою лінією був виїзд Гомбровича до Аргентини, який остаточно звільнив його від впливу родини, розірвавши фізичний зв'язок із нею. Ця докорінна внутрішня зміна помітна у пізніших творах – «Весілля», «Порнографія» і «Транс-Атлантик»: в останньому романі ж виявилось, що відстань, яка відділяла Гомбровича від родини, була обернено пропорційна до його емоційного і психологічного стану. Протагоніст «Космосу» змагається з тими самими проблемами, що й герої ранніх творів письменника: він залежний від волі своєї родини, і його образ (в тому числі авторецептивний) створений і зумовлений родиною. Його герої – пасивні бунтівники, діють приховано під масками «маминих синків», найчастіше не наважуючись на відкрите протистояння.

Елементи відкритої конфронтації з'являються лише у пізнішій прозі та драмах Гомбровича – власне, після його «фізичного» розриву із родиною – і поступово інтенсифікуються. Вперше у творі «Шлюб» головний герой висловлює спротив щодо домінування батька, у «Транс-Атлантику» спостерігаємо метафоричну боротьбу між «Вітчизною» і «Синчинзою» – категорії з іншого, ніж родинне, значенневого поля, а все ж виражені за допомогою символіки родини, а в «Порнографії» настає повна компрометація і

розвінчання культу родини як соціального інституту й «комірки суспільства», десакаралізація її «святості».

Художній світ Гомбровича вирізняється багатоплощинністю й багатовимірністю морально-етичних категорій – різноманітні сенси накладаються одне на одного, взаємодоповнюються і взаємопояснюються, здобувають нові значення. Психологічною ж підставою цієї розбудованої багатоскладникової філософської системи є звичний для Гомбровича автобіографізм – не фактичний, а метафоричний, автобіографізм переживань і колізій, проблем і їхніх вдалих та невдалих розв'язань, і чи не найпотужніший пласт автобіографічного підґрунтя становить власне дитинство автора і дитинність у широкому значенні цього поняття. Таким чином, творчість стає для Гомбровича приватним мікрокосмом, у якому він здатний вирішити невирішені в реальному житті конфлікти, і має автотерапевтичний характер. Для реципієнта ж передовсім є джерелом універсального розумування, альтернативною спробою інтерпретації загальнолюдської й антропологічної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуткевич Т.В., Дитяча психологія / Т.В. Дуткевич. – Київ: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
2. Cataluccio F., Niedojrzałość, choroba naszych czasów / Francesco M. Cataluccio. – Wydawnictwo Znak, 2006.
3. Gombrowicz R. Gombrowicz w Argentynie: Świadczenia i dokumenty 1939-1963. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 424 s.
4. Gombrowicz W. Dziennik 1957-1961 / Witold Gombrowicz. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
5. Gombrowicz W. Listy do rodziny / Gombrowicz W. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. – 503 s.
6. Gombrowicz W. Testament. Rozmowy z Dominique de Roux / Gombrowicz W. – Warszawa: Res Publica, 1990. – 111 s.
7. Gombrowicz W. Trans-Atlantyk (red. nauk. tekstu Jan Błoński.) / Gombrowicz W. – Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1986. – 142 s.
8. Jarzębski J. Gombrowicz: ucieczka z rodzinnego domu. [w:] Podglądanie Gombrowicza. – Kraków, 2002.

9. Margański J., *Filozof Gombrowicz*, Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja, 1991, 5 (11), s. 106-118.

10. Margański J. *Gombrowicz wieczny debiutant* / Janusz Margański. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. – 224 s.

11. Sandauer A. *Gombrowicz - człowiek i pisarz [w:] Gombrowicz i krytycy*, red. naukowa Zdzisława Łapińskiego. – Kraków-Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 1984.

12. Zawadzki A. *Ferdydurke* Witolda Gombrowicza wobec tradycji powieści pikareskiej / Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1994. – z. 4. – s. 39-58.

REFERENCES

1. Dutkevych T.V., *Dytiacha psykhohohia [Child psychology]* / T.V. Dutkevych. – Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2012. – 424 s.

2. Cataluccio F., *Niedojrzałość, choroba naszych czasów* / Francesco M. Cataluccio. – Wydawnictwo Znak, 2006.

3. Gombrowicz R. *Gombrowicz w Argentynie: Świadczenia i dokumenty 1939-1963*. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 424 s.

4. Gombrowicz W. *Dziennik 1957-1961* / Witold Gombrowicz. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.

5. Gombrowicz W. *Listy do rodziny* / Gombrowicz W. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. – 503 s.

6. Gombrowicz W. *Testament. Rozmowy z Dominique de Roux* / Gombrowicz W. – Warszawa: Res Publica, 1990. – 111 s.

7. Gombrowicz W. *Trans-Atlantyk* (red. nauk. tekstu Jan Błoński.) / Gombrowicz W. – Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1986. – 142 s.

8. Jarzębski J. *Gombrowicz: ucieczka z rodzinnego domu. [w:] Podglądanie Gombrowicza*. – Kraków, 2002.

9. Margański J., *Filozof Gombrowicz*, Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja, 1991, 5 (11), s. 106-118.

10. Margański J. *Gombrowicz wieczny debiutant* / Janusz Margański. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. – 224 s.

11. Sandauer A. *Gombrowicz - człowiek i pisarz [w:] Gombrowicz i krytycy*, red. naukowa Zdzisława Łapińskiego. – Kraków-Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 1984.

12. Zawadzki A. *Ferdydurke* Witolda Gombrowicza wobec tradycji powieści pikareskiej / Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1994. – z. 4. – s. 39-58.